

Jože Žontar

ZEMLJIŠKO GOSPOSTVO KRUMPERK PRI DOMŽALAH V 17. IN 18. STOLETJU

Vzhodna Gorenjska, prvotno sklenjena posest kranjskih krajišnikov, je bila v 13. in 14. stoletju posejana z gradovi in dvorci ministerialov ter vitezov. Velik del majhne in razdrobljene posesti ministerialskih in viteških družin, ki so polagoma nazadovale, je v 14. in 15. stoletju prešel v roke močnejših plemiških družin in raznih cerkvenih ustanov. Tako se je v 14. stoletju začela v vzhodnem delu Gorenjske razvijati tudi posest Celjskih. Podobno kakor v dolini Savinje in Sotle so nakupovali tudi tu večje in manjše fevde. Na ta način so ustvarili smledniško gospostvo, pridobili so Turn pod Novim gradom v dolini Kokre, pa tudi gosposčino Krumperk pri Domžalah, nakar so jih oddajali v fevd.¹ Krumperk se tako prvič omenja v listini grofa Friderika Celjskega z dne 27. oktobra 1350 (Hertel Krumperški). Po časovnem zaporedju omemb je to osmi grad, ki smo jih imeli ob koncu srednjega veka na območju sedanje domžalske občine. Krumperk se omenja ponovno 8. oktobra 1353, nato dobrih petdeset let o njem ne izvemo ničesar. 25. avgusta 1410 pa so hčerke pokojnega Seibota Ruesbacha, Kristel poročena Liebensteiner, Margareta in Kundel der Andel, žena Hansa, sina Kristel, prodale Krumperk (»Turen Chrawperg«) Engelhardt u Zellenpergerju za 232 mark beneških šilingov. Istočasno so prosile svojega fevdnega gospoda Hermana grofa Celjskega, da podeli grad kupcu v fevd.²

Zellenpergerji so ostali posestniki Krumperka do začetka 16. stoletja. Krištof Zellenperger, ki mu je cesar Friderik III. leta 1490 in ponovno leta 1492, podelil Krumperk v fevd, ni imel naslednikov in na podlagi dednega dogovora, ki ga je sklenil njegov oče Hans s bratrancem Baltazarjem Ravbarjem, je prišla krumperška posest v roke starejše veje Ravbarjev, ki je imela že v posesti grad Kravjek (Weineg) na Dolenjskem južno od Stične. Leta 1517 je vladar Maksimilijan I. podelil vsa zemljišča in posesti, ki jih je nekoč imel Krištof Zellenperger, v fevd Krištofu Ravbarju. Habsburžani so namreč po smrti zadnjega Celjana (1456) postali fevdni gospodje tudi Krumperka.³ Ravbarji, ki so bili leta 1516 povzdignjeni v baronski stan in so bili v 15. in 16. stoletju med najpomembnejšimi plemiškimi družinami na Kranjskem, so zadržali Krumperk v posesti do začetka 17. stoletja. Novo grajsko poslopje, ki stoji še danes in katerega lepoto je Janez Vajkard Valvasor toliko hvalil, so zgradili leta 1580.⁴

Kakšna je bila zemljiška posest gosposčine Krumperk v zgodnjem času obstoja, ne vemo. Najstarejši ohranjeni urbar je šele iz let 1610–1615. Tedaj je bila posest zelo raztresena, največ jo je bilo v desetih krajih in sicer v okolici Domžal (Dob, Gorjuša, Ihan, Brdo, Pšata, Podgorica) in v okolici Lukovice (Zagorica, Vrba, Trnjava, Lašna). Z izjemo Podgorice so vsi navedeni kraji na ozemlju današnje domžalske občine. V omenjenih vaseh je imelo 23 krumperških podložnikov 18 celih hub in dva domca. Izven tega območja je imela gosposčina še tri podložnike v Dobrunjah (danes občina Ljubljana Moste-Polje) s celimi hubami in 14 podložnikov v okolici Kolovrata (danes večinoma na območju občine Zagorje) z 12 celimi hubami. Neskladje med številom podložnikov in hub izvira iz tega, ker so bile v Dobu tri kmetije, kjer sta imela po dva podložnika skupaj eno hubo (Sebastijan Rok in Gregor Šega, Pankracij Vrbar in Sebastijan Rok, Romaž in Jurij Judič) in v okolici Kolovrata dve taki kmetiji (Gregor in Matevž Lavše, Jernej in Simon v Kalcah). Datatve so skupni imetniki poračunavali vsak za svoj del.

¹ Josip Žontar, Zgodovina mesta Kranja, Ljubljana 1939, str. 28–33.

² ARS (Arhiv Republike Slovenije), celjske listine, I/109; mekinjske listine, repertorij 2; zbirka listin, 25. 8. 1410. – Ferdo Gestrin, Obdobje fevdalizma na ozemlju domžalske občine v luči zemljiškega gospostva Jablje, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 24.

³ ARS, zbirka listin 25. 4. 1490, 26. 1. 1492. – Branko Reisp, Grad Krumperk in Tabor nad Ihanom, Kulturni in naravni spomeniki Slovenije, Zbirka vodnikov 83, str. 3–4.

⁴ Ignacij Voje, Odnosi med gospodom Kozmom Ravbarjem s Krumperka in vaško skupnostjo Domžale v 16. stoletju, Zgodovinski časopis 45, 1991, 1, str. 33–40. – Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Ravbar. – Mirina Zupancič – Majda Žontar, Gradovi na kamniško-domžalskem območju (Topografska študija), Kamniški zbornik XII, 1969, str. 76–77.

Podložniki so velike dajatve (činž) plačevali v denarju v različno visokem znesku, od 1 gld. (okrajšano za goldinar) in 20 krc. (okrajšano za krajcar) do 4 gld. Nekateri so dajali še dve vedri ovs. Male dajatve, ki so se razlikovale od podložnika do podložnika, so obsegale piščance (od 3 do 8), jajca (25), ovco skupaj z jagnjetom ob sv. Juriju (v nekaterih krajih na območju Kolovrata), prejo (po 3 šope v vasi Trnjava). Na Brdu, v Pšati, Podgorici in Dobrunjah podložniki niso imeli malih dajatev v naravi. Tlake v naravi v urbarju ne najdemo, omenja se edino denarno nadomestilo zanj, ki so ga plačevali podložniki v Dobrunjah v višini 7 gld. in podložniki v Pšati. Obveznost tovorjenja za potrebe gosposčine (v naravi) so imeli podložniki v šestih vaseh (Dob, Gorjuša, Ihan, Brdo, Zagorica in Vrba). Končno so morali ihanski farani plačevati še dajatev za tabor pri cerkvi sv. Kunigunde (Goričica v Domžalah), ki so ga zgradili v obrambo proti Turkom, v višini 1 gld. 20 krc., ter skrbeti za njegovo vzdrževanje, Jakob »de Zane« v Trnjavi pa še dajatev od mlina. Če k navedenim obveznostim dodamo še davek (znašal je od 1 gld. 8 krc. do 7 gld. 20 krc.) in hišni goldinar (kasneje imenovan hubni goldinar) ter desetino, potem bi bila podoba o obveznostih krumperških podložnikov iz začetka 17. stoletja nekako popolna. Kontribucije v tem času še niso plačevali.⁵ Sprašujemo pa se, ali se ni morda tudi položaj krumperških podložnikov proti koncu 16. stoletja poslabševal, kot je ugotovil Ferdo Gestrin za podložnike bližnjega gospostva Jablje (Habach).⁶ Tu so namreč tedaj Lambergi zelo povečali tlako, kar je bil močno razširjen pojav v deželi. Izgleda, da na Krumperku za časa Ravbarjev do takega razvoja še ni prišlo. Pri hubah z visokim denarnim nadomestilom za tlako pa je šlo zagotovo za kmetije, ki so bile pridobljene od drugih gospostev in ki so že uveljavila denarno nadomestilo za dnevno tlako. Sploh pa kažejo razlike pri obveznostih podložnikov, da je šlo pri Krumperku za precejšnje dokupovanje in zamenjavanje hub in so obdržali podložniki dotedanje obveznosti tudi pod novim zemljiškim gospodom. Dokupi in zamenjave hub so se nadaljevali tudi kasneje (prim. pogodbi Hansa Ludvika Raspa z Wolfom Jakobom Sigesdorfom in z bratom Erazmom Raspom iz leta 1635).⁷

Zapuščinski inventar, ki je bil napravljen po smrti Jurija Ravbarja, kranjskega deželnega glavnega prejemnika, leta 1624, daje podroben vpogled v krumperški graščini obrat. Ta je obsegal dve pristavi: pri gradu ter na Viru. Na Krumperku so redili 37 glav živine, največ krav in telet, na Viru 80, največ kostrunov, prašičev ter krav. V to številko niso bili všeti konji, ki so jih cenili v inventarju na 390 gld. Februarja meseca, ko so opravili cenitev, so imeli na zalogi okoli 300 starov različnih vrst žita, od katerega je bilo skoro polovica pšenice (1 star je obsegal 4 mernike, 1 ljubljanski mernik pa 26,5–27,5 litrov). Na pristavah so imeli 2 okovana voza, 2 pluga, 3 brane z železnimi klini ter 4 sekire.⁸

Wolf Daniel Ravbar je umrl leta 1631 neporočen. Krumperk je pripadel vsaku Hansu Ludviku pl. Raspu, ki se je leta 1623 poročil z Regino Dorotejo pl. Ravbar. Na ta način je prišla gosposčina v posest podjetne plemiške družine Rasnov.⁹

Oče Hansa Ludvika, Hans Seifrid Rasp, cesarski svetnik, deželni upravnik, to je stalni namestnik deželnega glavarja na Kranjskem ter predsednik urada deželnih poverjenikov na Kranjskem, je umrl eno leto pred sinovo poroko. Hans Ludvik je po njem podedoval gosposčino Dol (Lustthal). Dvorec Rocen (Gallenbüchel) pri Tacnu pod Šmarno goro, manjše imenje pri Laškem na Štajerskem ter gosposčino Jablje pa je nasledil mlajši sin Erazem. Oče je kupil Rocen leta 1612 od Wolfa Adama Wernegkha, imenje pri Laškem od Hansa Adama Gallenberga, v zastavi pa je imel gosposčino Jablje na račun obresti za 18.000 gld., ki jih je posodil leta 1620 ter nekaj časa tudi gosposčino Zaprice (Steinbüchel) pri Kamniku na račun 6.000 gld., ki jih je posodil Sebastijanu pl. Lambergu. Erazem je nato leta 1644 Jablje od Lambergov odkupil. Izgleda, da je obstajal med bratoma spor glede dediščine, ki pa sta ga leta

⁵ ARS, Gr.a. (Graščinski arhiv) XV, Krumperk, knjiga 12. – Peter Fister, Arhitektura slovenskih protiturskih taborov, Ljubljana 1975, str. 20, 30, 76, 81, 92, 112, 156.

⁶ Ferdo Gestrin, o.d., str. 33–34.

⁷ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666.

⁸ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, zapuščinski inventar 6. 2. 1624. – Vlado Valenčič, Žitna trgovina na Kranjskem in ljubljanske žitne cene od srede 17. stoletja do prve svetovne vojne, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Razred za zgodovinske in družbene vede, Razprave X/4, Ljubljana 1976–1977, str. 353–354.

⁹ Majda Smole, Graščine na nekdanjem Kranjskem, Ljubljana 1982, str. 246–247. – Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Rasp.

1634 zgladila. Naslednje leto je Hans Ludvik posodil Erazmu 250 gld., za kar mu je ta najprej zastavil omenjeno imenje na Štajerskem, kasneje pa ga tudi odstopil. Na ta način je prišlo imenje v Laškem v povezavo s Krumperkom. Erazem je leta 1638 težko obolel. Kot zanimivost naj omenimo, da je v testamentu, ki ga je tedaj sestavil, oprostil svoje podložnike v letu po svoji smrti vseh obveznosti, z izjemo davka in tlake. Glede imenja Rocen pa je posebej naročil, naj ničesar ne odtujijo, marveč naj na podlagi zamenjave hub izboljšujejo posest.¹⁰

Hans Ludvik je bil oktobra 1625 izvoljen za eno leto za prisednika kranjske deželne in dvorne pravde, kasneje pa je bil kranjski deželni glavni prejemnik ter kranjski stanovski poverjenik. Z denarnimi posli se ni ukvarjal v tolikšni meri kot njegov oče, pač pa je skupaj z ženo Regino Dorotejo, ki mu je prinesla v zakon Krumperk, kupil dvorec Perovo pri Kamniku ter zgradil dvorec Veselko (Freyenfeld). Pri Kamniku je dokupil še nekatera zemljišča in dvorec Šutno.¹¹

Veselka je bila kmetija ob poti med Gorjušo in Dolenjo vasjo ter je bila podložna župniji Dob. Župnija, s tem pa tudi njeno premoženje, je bila v lasti ljubljanskega stolnega kapitlja, ki je bil dejanski zemljiški gospod Veselke. Kmetijo sta imela v obliki kupnega prava Hans Martinic in žena Elizabeta in od njuju sta jo leta 1636 Hans Ludvik Rasp in njegova žena Regina Doroteja odkupila. Na nova lastnika so prešle zemljiškokogospodarske obveznosti, ki so znašale leta 1638 8 gld. 59 krc. na račun davka, velike dajatve (činža) in tlake, 1 gld. 15 krc. na račun kontribucije, 2 stara ovsa, 6 kokoši, 25 jajc ter petelin ob pustu. Da bi bila prosta teh obveznosti, sta stolnemu kapitolu leta 1644 v zamenjavo izročila krumperško kmetijo v Soteski, ki sta jo imela Andrej Bazica in Blaž Pajer skupno. Pred tem pa je Hans Ludvik Rasp leta 1641 sklenil z mestnim zidarjem v Ljubljani Hansem Arklom pogodbo, da bo s svojimi pomočniki na Veselki sezidal dvorec, ki bo znotraj obokan, pri čemer bo dvorec dolg 13 sežnjev (t.j. 25,6 m) in širok 9 sežnjev (17,7 m). Za to mu je plačal 220 gld. kranjske deželne veljave, poleg tega pa se še obvezal, da bo dajal zidarjem hrano, zagotovil potrebno tlako ter dal 4 mernike črnega mešanega žita. Arklu je bil izplačan zadnji del dogovorjenega zneska v drugi polovici leta 1642, iz česar je mogoče sklepati na dokončanje del. Ko je Hans Ludvik Rasp 1646 umrl – v oporoki je naročil, da ga pokopljejo v cerkvi sv. Kunigunde na Taboru nad Krumperkom – je Regini Doroteji pripadel užitek dvorca Veselka skupaj z imenji, ki jih je pokojni mož Hans Ludvik kupil od grofov Lanthieri, poleg tega pa tudi pravica do stelje in paše v krumperških gozdovih. Nadalje je dobila vdova v užitek hišo z vrtom, po izbiri v Ljubljani ali Kamniku, ter za vzdrževanje 400 gld. letno. Že prvo leto po moževi smrti se je Regina Doroteja pri Hansu Ulriku Khobergerju za tri leta zadolžila za 3.200 gld., računanih po 15 reparjev ali 60 krajcarjev, na račun obresti pa zastavila dvorec Veselko, razen velikih dajatev, davka, kontribucije in vseh naklad, ki so jih bili dolžni podložniki.¹²

Po smrti Hansa Ludvika Raspa leta 1646 je mlajši sin Hans Avguštin podedoval Krumperk, skupaj z bratom Erazmom in Wolfom Ditrihom pa tudi Dol. Na podlagi dedne poravnave je prišel Dol v last sinov Hansa Avgušтина, s čemer je prenehala povezava med Krumperkom in Dolom, ki je obstajala več kot dve desetletji.¹³

Razmere na Krumperku pod novimi lastniki so našle svoj odraz v urbarju, ki zajema čas od 1646 do 1681. V primerjavi s stanjem iz začetka tega stoletja se je krajevna razširjenost zemljiškega gospostva na območju Domžal in Lukovice le malo spremenila. V Podgorici Krumperk ni imel več podložnikov, pridobil pa je nekaj podložnikov v treh drugih krajih (Vir, Šentvid pri Lukovici in Vrhopolje). Na območju Domžal in Lukovice je imela gosposočina v tem času skupno 59 podložnikov, ki so posedovali 21 celih hub, 8 polovičnih, 9 domceev, 18 kajž in mlin. Največ domceev je nastalo pri Ihanu, največ kajž na Gorjuši. Dve hubi v Trnjava pa je imel upravitelj poštne postaje v Podpeči, ki je bila na poštni relaciji Ljubljana – Gradec in za katero imamo podatke že od leta 1584 dalje. Območji krumperških podložnikov v Dobrunjah in pri Kolovratu sta doživeli prav tako le neznatne spremembe (v Dobrunjah so bile ena cela

¹⁰ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, zapuščinska inventarja 22. 8. 1622 in 16. 12. 1666, testament 1. 10. 1638. – Majda Smole, o.d., str. 196, 423–424, 559.

¹¹ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 25, 3. 11. 1625. – Majda Smole, o.d., str. 344, 496, 522.

¹² ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 48, Rasprov dvorec Veselka 1636–1690; fasc. 26, testament 2. 6. 1646, zapuščinski inventar 16. 12. 1666. – O denarnih veljavah prim. Vlado Valenčič, o.d., str. 343–350.

¹³ Majda Smole, o.d., str. 136.

in 3 polovične hube, na območju Kolovrata se je delila ena huba). V urbarju se nadalje omenjajo ribiška huba v Hotiču ob Savi – bila je do nedavnega pusta – ter 3 hube na Dolenjskem, v Radovljii pri Klevevžu. Posest gosposčine je bila torej močno raztresena.

Kar zadeva celoto (ne glede na število posameznih enot), ugotavljamo, da se je obseg krumperske gosposčine nekoliko povečal (na območju Domžal in Lukovice računsko od 18 na 27 hub, brez domcev in kajž). Glede same strukture enot pa ugotavljamo, da je prišlo do večje delitve kmetij in do povečanja števila domcev in kajž, kar je našlo svoj odraz tudi v notranji diferenciaciji vaškega prebivalstva.

Pri velikih in malih dajatvah sredi 17. stoletja skoraj ne opažamo sprememb. Podložnik v Hotiču je moral dati poleg denarja še ribe – od tod ime ribiška huba. Od dolenskih kmetij je dobivala gosposčina vino, naizmenično 2 oziroma 3 tovore na leto. Pač pa je zemljiški gospod, kjer je bilo mogoče, uvažal oz. zviševal obveznost tlake. V treh krajih se v urbarju pri imetnikih celih ter polovičnih hub pojavlja tlaka, ki je v prej omenjenem urbarju ni bilo (Trnjava, Brdo, Kolovrat), deloma v obliki nadomestila (v Trnjava v obliki enega soda cvička). Predvsem pa je gosposčina dosledno zahtevala tlako od novonastalih domcev in kajž in to včasih kar dnevno tlako, včasih pa nekaj deset dni na leto.¹⁴

Za leto 1646 imamo prvič podrobne podatke o pridelku na graščinskem svetu. Na polju pri gradu so poželi 252, na Viru 210, na Perovem 129 in na Veselki 88 starov žita, pri čemer je bilo od celotne količine žita 1/6 rži, približno toliko pšenice, največ pa ajde, namreč skoro polovica vsega pridelka. Struktura pridelka, ki je bila natanko taka kot pri podložnikih in je ostala enaka vse do začetka 19. stoletja, je bila pač odraz takratnega stanja agrarne tehnike. K žitu, ki ga je krumperska gosposčina sama pridelala, je treba prišteti tudi žito, ki ga je dobila na račun desetine (od pšenice, rži, prosa, leče, boba in ovs) in je znašala 153 starov, to je skoro 2/3 celotnega pridelka na polju pri gradu. Desetino v Mengšu so prepustili oskrbniku. Žito za krušno moko, oves, ječmen in ajdo so predvsem porabili za hrano za hlapce in dekle ter za hrano, ki so jo dajali podložnikom, ko so prihajali na tlako, pa tudi za plačilo dninarjem. Glede pridelka s travnikov pa imamo podatek, da so na Veselki pokosili toliko trave, da so lahko redili 10 do 12 molznih krav ali 4 do 6 konj.¹⁵

Sredi 17. stoletja so se ponovno vneli hudi spori med Raspi in domžalsko sosesko. Soseska ni imela lastne gmajne za pašo živine, marveč le reber na zahodni strani vasi, kjer so se pasle svinje. Imeli pa so pravico, da so pasli živino, grabili steljo in sekali les na območju vzhodno od Domžal, ki je pripadalo Krumperku. Na račun tega je morala vsaka huba – v Domžalah jih je bilo 24 in so pripadale številnim zemljiškim gospodom – opraviti dva dni tlake na Krumperku. Spore, ki so se začeli že v sedemdesetih letih 16. stoletja, so Ravbarji, lastniki Krumperka in soseska za nekaj časa poravnali s sporazumom, ki je bil sklenjen dne 11. marca 1580 in dosežen s posredovanjem deželnega glavarstva in zemljiških gopodov, ki so imeli podložnike v Domžalah.¹⁶ Domžalčanom pa območje za pašo živine ni zadoščalo in so svoje pravice širili preko dogovorjenih meja, kar je imelo za posledico številne pravde. Spori so se pričeli za časa Hansa Ludvika Raspa, ko naj bi Domžalčani sekali v gozdu na hribu Velika ali Zgornja Gorjuša, kjer take pravice niso imeli (1645). Rasp je kaznoval sosesko z rubežem. Ko so Domžalčani naslednje leto ponovno sekali, je vdova Hansa Ludvika (že omenjena Regina Doro-teja) v mesecu avgustu dala od hiše do hiše napovedati svojim podložnikom, da se zberejo na gradu Krumperku zaradi tlake. Ko je prišlo tako okoli 50 podložnikov na grad, jim je ukazala, da gredo na hrib Velika Gorjuša, kjer so kmetje iz Domžal smeli grabiti steljo in pasti, ter pokosijo praprot. Ko so v Domžalah to zvedeli, so začeli biti plat zvona ter krumperske podložnike zaničevali in jih s sekirami in kamenjem ter raznim kmečkim orodjem pregnali z Velike Gorjuše.

Leta 1648 se je Raspova ponovno pritoževala na deželno glavarstvo, češ da Domžalčani še vedno sekajo na hribu Velika Gorjuša. V začetku maja tega leta so se ti z ženami in otroci

¹⁴ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, knjiga 14. – O poštni postaji v Podpeči prim. Majda Žontar, Razvoj poštnega prometa na Gorenjskem do prve svetovne vojne, PTT Arhiv, PTT Muzej, ZJ PTT, Beograd 1978/1979, str. 90.

¹⁵ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 48, knjiga beležk 1645–1680. – Glede žitnih meri prim. Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer na Slovenskem s posebnim ozirom na ljubljansko mero (XVI.–XIX. stoletje), Zgodovinski časopis VIII, 1954, 1–4, str. 65–66.

¹⁶ Ignacij Voje, o.d., str. 35–39.

zbrali na Veliki Gorjuši ter sekali kar od kraja, ljudi, ki jih je Raspova poslala, pa pregnali in jih zasramovali. Deželno glavarstvo je prosila, naj ukaže soseski, da povrne škodo, ki da je znašala okoli 600 dukatov v zlatu, prestopnike pa da zapreti. Naslednje leto se je najprej soseska pritoževala na deželno glavarstvo glede krumperške gospe, ki da grozi z rubežem, čeprav ji je bilo to prepovedano. Ko so namreč v tem letu prvič gnali živino na običajnem mestu na pašo, je Raspova opozorila pastirja, naj živino čimprej odžene proč, ker jo bo zarubila, če jo bo še enkrat gnal na pašo. Nato je pisala Raspova deželnemu glavarstvu, da je soseska v Domžalah naščuvala vojake, ki so bili tam nastanjeni, da so ji grozili, posebno še vojak z imenom Jurij Altinger in nek padar, češ da se bodo maščevali namesto kmetov. Če je ne bodo kmalu dobili, da bodo zažgali pristavo pri gradu na Krumperku in da bodo grad s celo četo oblegali. S temi grožnjami je povezovala tudi dogodek, ko je pogorel grajski mlin na Perovem in je bil eden izmed njenih ljudi, ki so tja peljali les, na poti ranjen in je za posledicami umrl. Stvari so se nadalje zaostrovale. Raspova je nek večer v septembru ukazala svojim podložnikom, ki so večinoma prišli v dvojnem številu na tlako, da so na 27 njivah, napravljenih v Krumperški gmajni – bile so posejane s prosom, ki je bilo že skoraj dozorelo – proso pokosili in ga večinoma z vozovi, ki so stali v bližnjem krumperškem gozdu, odpeljali domov, kar ga je ostalo, pa pustili za pašo živini. »Žalostno je, da se ravna z ubogimi in od svojih zemljiških gospodov zapuščenimi ljudmi tako neusmiljeno«, je zapisala domžalska soseska v pritožbi deželnemu glavarstvu. Od Regine Doroteje Rasp pa je zahteval odškodnino tudi župnik v Mengšu, ker da je na ta način ob žitno desetino, ki mu je pripadala od omenjenih njiv. Utrpel naj bi škode za 900 dukatov. Kot povračilni ukrep je soseska zasegla od 18 hub v Domžalah krumperško desetino, ki je bila last gospe Rasrove. V letu 1649 je bilo to mogoče le še od prosa in ajde, v naslednjem letu so zasegli celotno desetino in v letu 1651 še desetino od pšenice in rži. Žitna desetina enega leta naj bi bila vredna najmanj 60 gld., pri čemer naj bi imelo žito v letu 1649 precej visoko vrednost. Desetina od mladih živali pa naj bi bila vredna najmanj 12 gld.

Hans Avguštin Rasp, ki je prevzel Krumperk za materjo Regino Dorotejo, o kateri je zapisal, da se je branila proti predrznim nasprotnikom kot amazonke, je želel najprej preprečiti, da bi podložniki v gmajni orali, si napravljali njive in senožeti. Trdil je, da mu pripada vse, kar se pridela na njegovi zemlji, sicer pa naj bi imeli Domžalčani pravico do stelje pač zato, ker so služili omenjene dni tlake. Če pa tlake ne bi zahteval, tudi soseska ne bi imela pravice do gmajne. Omenimo naj, da je bila soseska pripravljena dajati oves kot odvetščino. Rasp je v pismu deželnemu glavarstvu svoj srd do domžalske soseske izrazil z besedami: »berač, ki nima ničesar, ni upravičen s svojim ravnanjem kratiti moje pravice.« Spraševal se je, kaj narediti, če bodo pridobljene njive zopet pretvorjene v gmajno; ti kmetje s svojimi ženami in otroki nimajo ničesar za življenje, toda vzdrževati jih ni dolžan. Za sosesko so se tedaj potegnili zemljiški gospodje, ki so imeli podložnike v Domžalah, nakar je leta 1652 deželni glavar ukazal Hansu Avguštinu Raspu, da se vzdrži vseh nasilnih dejanj. Zaradi omenjenih njiv jim je namreč rubil gradbeni les in les za kurjavo. V letih 1659 in 1666 se je soseska ponovno pritožila; pritožbi sta šli do cesarja. Tik pred svojo smrtjo leta 1666 je Rasp sklenil z Domžalčani poravnavo in soseski izplačal 300 srebrnih kron. Komisija, ki jo je imenovalo deželno glavarstvo in so jo sestavljali predvsem bližnji zemljiški gospodje, je naslednje leto soseski potrdila pravice iz leta 1580, tlako zvišala na tri dni letno ter naložila, da na hribu Velika Gorjuša označijo mejo z velikimi mejniki. Ker od vdove Hansa Avgušlina, Johane Rosine Rasp kljub večkratni prošnji soseska ni dobila pismenega sklepa komisije, so se kmetje uprli tlaki ter zahtevali, da se natančneje uredijo sporna vprašanja. K pogodbi, ki je bila podpisana leta 1668, je bilo dodano, da morajo podložniki, ki bodo še nadalje na krumperški gmajni delali njive, dajati gosposčini od vsakega obdelanega zemljišča po 2 kokoši poleg običajne desetine. Tridnevno tlako so bili dolžni opravljati v času košnje in žetve, od tega dva dni ročne tlake, en dan pa z živino, pri čemer je podložnik, ki je prišel z vprego, odslužil v enem dnevu tlako za 3 hube. Da bi preprečili uhajanje soseskine živine preko meje, naj bi skupaj izkopali jarek. Nihče pa naj ne bi pasel svinj v gmajni, ker so rile in s tem povzročale škodo. V naslednjih desetletjih je bilo sporov manj, predvsem pa so se nanašali na pašo svinj na gmajni.¹⁷

¹⁷ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666; fasc. 79; fasc. 83.

Iz zapuščinskega inventurnega popisa, ki je bil napravljen po smrti Hansa Avgušтина Raspa (umrl je leta 1666), je razvidno, da dvorec Perovo ni bil več v posesti Raspo, prodal ga je namreč tri leta pred smrtjo Francu Krištofu pl. Hochenwartu, pač pa je ostal pri Krumperku dvorec Veselka. Posebej se navajajo tudi vse desetine, ki so bile v lasti krumperških Raspo, in sicer v Domžalah, na Homcu (to desetino je pridobil Hans Seifrid Rasp), v Dobu in na Dolenjskem pri Slavini v župniji Šentrupert, ki pa so jo tedaj dajali v zakup za 16 gld. letno.¹⁸

Razvoj zemljiškega gospostva v naslednjem stoletju je privedel do stanja, ki je razvidno iz popisa, napravljenega za potrebe davčne rektifikacije v času Marije Terezije (1750). Tedaj je bila imetnica Krumperka Marija Ana, vdova po Hansu Adamu grofu Raspu, ki je umrl v Ljubljani leta 1748 in je bil nekaj časa tudi kranjski stanovski poverjenik. Njegov oče Hans Ludvik je bil leta 1707 povzdignjen v grofovski stan. Dominikalna polja pri gradu, na Viru in na Veselki so z okoli 170 merniki posevka (posevek so računali glede na rž) zavzemala površino, kot so znašala polja 5 do 7 kmetij v okolici. Za stanje tedanje agrarne tehnike je zanimiv podatek, da so sejali na grajskem polju že nekaj detelje, sicer pa so – kot v prejšnjih časih – pridelovali največ rži in pšenice, obojega približno enako. Ker so donos računali na približno trikratno količino posejanega žita, lahko upravičeno domnevamo, da se je v primerjavi s preteklim stoletjem občutno skrčil obseg dominikalnih polj. Veliko nazadovanje je opaziti tudi pri živini. Redili so vsega 4 konje, 8 volov, 10 krav in 6 telic. V obsežnem dominikalnem gozdu, ki je segal do Velike Gorjuše na eni in »Rastavca« na drugi strani, so prevladovala smreke, v onem delu, ki je segel do reke Rače pri Dobu, pa je prevladoval hrastov gozd. Kot že vemo iz sporov med domžalsko sosesko in imetniki Krumperka, so smrekov gozd redno izkoriščali. V obravnavanem popisu se navaja, da so na leto posekali za povprečno 200 velikih voz lesa in nagrabili za okoli 30 vozov stelje. Krumperška gosposčina je imela gozdne deleže tudi na območju Kolovrata in Trojan, ki so jih uživali tamošnji podložniki, za kar so morali dajati odvetščino v ovsu. Nadalje je imela še nekaj pašnikov, Na mlaki pri Viru, V produ ob Kamniški Bistrici, »U souzam« pri Brdu, kjer so pasle bližnje soseske. Na Veselki se je skupaj z gosposčinsko pasla tudi živina soseske sv. Kancijana. Soseska iz Gorjuše je smela pasti na ozarrah graščinskega polja pri gradu, za kar so morali dajati Krumperku piščanca od vsake hube.

Krumperku sta pripadala še mlin in žaga na Rači v bližini gradu, ki so ju kupili leta 1691, v obravnavanem času pa so ju dajali v zakup za 21 starov črnega mešanega žita, 4 stare soržice in 1 star prosene kaše. Gosposčina ni imela pravice do lova, pač pa ribolov v Rači (od Laz do izliva v Bistrico sama, navzgor do mlina pri Moravčah pa skupaj z gosposčino Češnjico). Drugi del ribolova so dajali v zakup za 20 gld. Na Savi pri Hotiču pa so naložili okoli 20 funtov rib na leto. Tudi na Krumperku so imeli ribnike, v katerih so gojili krape. Tako kot druge gosposčine na domžalskem območju je imel tudi Krumperk manjši vinograd na Dolenjskem in sicer na Vinjem vrhu pri Beli cerkvi. Leta 1752 so ocenili za davčne namene njegov povprečni pridelek na 36 veder, od katerih je vsako držalo 24 bokalov (1 vedro je merilo 39,60 litra). Deseatina od omenjenega vinograda je pripadala ljubljanskim jezuitom ter stiškem samostanu, gorska pravica pa gospostvu Klevevž.¹⁹

Krumperško gosposčino so leta 1761 cenili na 40.000 gld. deželne, oz. 34.000 gld. nemške veljave. Hans Adam Rasp je zapustil še hišo v Ljubljani, ki je bila vredna 2.700 gld. nemške veljave, imenje ob Savi (imenovano tudi županija ali urad ob Savi), ki ga je podedovala njegova žena po očetu Wolfgangu Andreju Fürnpfeilu, ter travnike na Prulah pri Ljubljani v skupni vrednosti 3.720 gld. nemške veljave. Krumperško desetino so cenili na 830 gld. nemške veljave. Dajalo jo je tedaj že omenjenih 18 hub v Domžalah, 9 v Dobu ter 6 1/4 na Krtini in sicer tako v snopih kot od mladih živali. V Trnjamu so dajali desetino v zrnju.²⁰ Imenje ob Savi

¹⁸ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, zapuščinski inventar 16. 12. 1666 (omenja se tudi kupni dogovor z dne 22. 5. 1620 za žitno desetino pri Mengšu ter pogodba z dne 6. 7. 1615 za zastavo četrte žitne desetine pri Mekinjah in Godiču). – Majda Smole, o.d., str. 344.

¹⁹ Slovenski biografski leksikon, 9. zv., Ljubljana 1960, Rasp. – Majda Smole, o.d., str. 246. – Sergij Vilfan, Prispevki k zgodovini mer, str. 56. – ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 29, pogodba 29. 9. 1691. – ARS, Terezijanski kataster, rektifikacijski dominikalni akti, Ljubljanska kresija, št. 255; Bekantnuss Tabellen, Ljubljanska kresija, št. 255. – O agrarnem gospodarstvu na domžalskem območju prim. Jože Žontar, Domžalsko območje v prvi polovici 19. stoletja, Zbornik občine Domžale, Domžale 1979, str. 97.

²⁰ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 26, Ausweis der activa und passiva nach Absterben des Herrn Hans Adam Grafen von Rasp, 1773.

je obsegalo 9 celih, 2 tričetrtinski in 5 polovičnih hub, 4 domce in 3 kajže v raznih krajih (Črnuče, Podboršt, Ježa, Nadgorica, Ježica, Zadobrova, Sostro). Na starem območju gospostva pa je prišlo do srede 18. stoletja do malenkostnih sprememb. Struktura posestnih enot – 22 celih in 16 polovičnih hub, 30 domcev, 10 kajž in 2 mlina na območju Domžal in Lukovice – kaže predvsem na nadaljnjo notranjo kolonizacijo in na prevrednotenje kajž v domce, vendar pa do večje drobitve hub ni prišlo.²¹

Velike in male dajatve so tudi v obravnavanem času ostale v glavnem nespremenjene, glede tlake pa so krumperški gospodje ravnali kot večina ostalih zemljiških gospodov. Vsilili so dnevno tlako, za kar so podložniki večinoma plačevali denarno nadomestilo, od ene hube do 12 gld. 30 krc. Gosposčina si je pridržala tudi pravico, da lahko nadomestilo zvišuje. Edino podložniki z območja Kolovrata so še nadalje ostali pri 30 dneh ročne tlake na leto (od hube). Trije imetniki domcev iz Vasi (danes Dolenja vas) pri Gorjuši so imeli obveznost dnevne ročne tlake od sv. Jurija do sv. Martina, izven tega časa pa so morali iti na pot, če je bilo potrebno kaj nabaviti, četrti imetnik domca pa je imel obveznost dnevne tlake skozi vse leto.²² Nekaj podložnikov je moralo zagotavljati namesto tlake plačo graščinskima hlapcema, ki sta skrbela za volove ter kravjemu pastirju. Za to izvemo iz obračuna gosposčinskega oskrbnika za leto 1789, ko je moral za zadnje mesece tega leta sam izplačati hlapce ter pastirja, ker je ob uvedbi davčne in urbarijalne reforme (ki pa je bila že naslednje leto preklicana) podložnikom prenehala obveza tlake. Tako je tudi krumperška gosposčina uveljavila pravico do neodmerjene tlake. Povečanje tlake se je krilo za pravno formulacijo, da je neodmerjena ali dnevna tlaka v deželi običajna. Pri večini gospodstev, tako tudi pri Krumperku, se je gmotni efekt zviševanja tlake pokazal v denarnem nadomestilu, ki ga je moral plačevati podložnik. V tem času je šlo gospostvom predvsem za denar in ne za resnične delovne storitve na dominikalnih zemljiščih. Na splošno je za zemljiška gospostva v drugi polovici 18. stoletja tudi v naših krajih značilno, da jim je šlo predvsem za ustvarjanje zemljiške rente. Tudi Raspi niso več prebivali na Krumperku, ampak v Ljubljani, upravo gosposčine pa so prepustili uradniku, upravniku. Dominikalni obrat so močno skržili. Njive na Viru so prodali kmetom, njive na Veselki pa dali v zakup. Upravnik je dajatve, kolikor se je dalo, zahteval v denarju. Tako so tovorjenje nadomeščali z denarno dajatvijo, desetino od snopov so dajali v zakup, enako tudi pravico do lova ptičev. Odvetščino v obliki ovsja je nadomestila denarna dajatev v višini 6 gld. od hube (na območju Kolovrata in Trojan). Pobirali so pristojbino od voz, ki niso imeli pravico voziti po krumperških cestah. Podložniki iz Gorjuš so morali za pašo živine na ozarrah plačevati denarno pristojbino. Upravnik je prodajal vse, kar so pridelali in zredili, da bi ustvaril večji dohodek. Tako je prodajal tudi divje race, ribe ipd.²³

Opisano stanje krumperške gosposčine sredi 18. stoletja je iz časa pred reformami, ki so vendarle prinesle kmetu določene koristi in dvigale njegov položaj. Podlaga so jim bili državni nadzor nad obveznostmi podložnikov, nevoljniški patent o tlaki, prevedba kmetij iz zakupne v kupne, nov način obdavljenja, razdelitev soseskine zemlje in drugo. Še leta 1737 je gosposčina Krumperk zahtevala od mesta Ljubljane, da ji izroči podložnika Jožefa Rešneka in Primoža Hodobivca, ki da sta se nastanila na zemljišču, podložnemu mestu pri tim. »Koscu« v »Uhelnikovi« hiši, nedaleč od cerkve sv. Petra.²⁴ Še vedno pa je v drugi polovici 18. stoletja krumperška gosposčina dosledno izterjavala obveznosti od podložnikov, če ni šlo drugače, pa z vojaško izvršbo.²⁵

Krumperk je imel v tem času pomembno vlogo tudi v sklopu potreb državne uprave kot okrajni komisariat v letih 1792 do 1811, oziroma okrajna gosposka v letih 1814 do 1840.²⁶ V letih 1785 do 1789 so Krumperku prepustili tudi upravo za 24 svobodnikov iz bližnjih krajev (Dob, Mengeš, Krašnja, Vrba, Senožeti, Hrib, Obrše, Negastrn, Studenec, Vir, Rača, Luko-

²¹ ARS, Terezijanski kataster, Rektifikacijski dominikalni akti, Ljubljanska kresija, št. 255; Bekantnuss Tabellen, Ljubljanska kresija, št. 255.

²² ARS, Terezijanski kataster, Rektifikacijski dominikalni akti, Ljubljanska kresija, št. 255; Bekantnuss Tabellen, Ljubljanska kresija, št. 255.

²³ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791; knjiga 37.

²⁴ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 29, 6. 4. 1737.

²⁵ ARS, Gr.a. XV, Krumperk, fasc. 51, obračun upravnika november 1786 – april 1791 (plačilo računa za prevoz obolelega vojaka, ki je bil na vojaški izvršbi, k zdravniku).

²⁶ Jože Žontar, Nastanek in razvoj upravnih okrajev na Slovenskem do leta 1848, Zgodovinski časopis 34, 1980, 1–2, str. 146.

vica, Domžale ter Dravlje v župniji Šentvid nad Ljubljano), ki jo je do tedaj opravljal stanovski knjigovodja. Šlo je predvsem za pobiranje kontribucije, davka in drugih prispevkov ter za izvrševanje sodstva.²⁷

Krumperk ni bila velika gosposčina, dobro ohranjeni arhiv pa nam omogoča, da na tem primeru dovolj nazorno spoznamo glavne značilnosti v razvoju zemljiškega gospostva v obravnavanih stoletjih. Te pa so bile bolj ali manj skupne pri vseh gospostvih na Kranjskem.²⁸ Zato lahko preučevanje posameznih primerov bistveno prispeva k poznavanju splošnega razvoja.

Zusammenfassung

DIE GRUNDHERRSCHAFT KREUTBERG (KRUMPERK BEI DOMŽALE) IM 17. UND 18. JAHRHUNDERT

Jože Žontar

Gut Kreutberg/Krumperk wird erstmals erwähnt in einer Urkunde Friedrichs von Cilli vom 27. Oktober 1350. Zu Beginn des 15. Jahrhunderts kam das Lehen in die Hand der Familie Zellenberger, danach am Ende des Jahrhunderts in die der Rauber, eines der bedeutendsten Adelsgeschlechter in Krain. Die Rauber erbauten auch das neue Schloß, das noch heute steht. Der früheste Beleg für den Besitz Kreutberg stammt aus der Zeit von 1610 bis 1615, und zwar aus dem ältesten noch erhaltenen Urbar. Die Untertanen bezahlten bzw. entrichteten die üblichen Abgaben, die Unterschiede in der Höhe aber weisen auf häufig erfolgten Zukauf und Tausch von Huben. Das Verlassenschaftsinventar, das nach dem Tode von Georg Rauber im Jahre 1624 angelegt wurde, vermittelt einen detaillierten Einblick in die Schloßwirtschaft. Bald darauf kam Kreutberg in den Besitz der Familie Rasp, Hans Ludwig Rasp, dem Frau Regina Dorothea Kreutberg mit in die Ehe brachte, erbaute in der Nähe von Kreutberg das Schloß Veselka/Freyenhof. Der Vertrag mit dem Meister, der das Bauwerk errichtete, ist erhalten.

Das Urbar, das die Jahre von 1646 bis 1681 umfaßt, zeigt nur geringfügige Erweiterungen des Gutsbesitzes, das seine Untertanen an zahlreichen Orten hatte. Die Hubeneinteilungen und ein Anwachsen der Zahl von Hofstättern und Keuschlern sind auffällig. Für die betreffenden Jahre liegen auch Einzelheiten über den Ertrag auf den Schloßfeld vor. Von der Mitte des 17. Jahrhunderts an lassen sich heftige Auseinandersetzungen zwischen den Rasp und der Nachbarschaft Domžale verfolgen, die sich auf die Anrechte zum Sammeln von Streugut, zur Weide, zum Mähen, zum Holzschlag und zu Rodungen in der herrschaftlichen Gemein beziehen; die Auseinandersetzungen hatten bereits in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts begonnen. Da die Nachbarschaft mit ihrer Klage bei der Landeshauptmannschaft in Laibach/Ljubljana keinen Erfolg hatte, suchte sie ihr Recht beim Kaiser. Die Besitzerin von Kreutberg wollte nämlich mit allen Mitteln die Nutzung der Gemein durch die Nachbarschaft verhindern. Erst nach zwanzig Jahren wurde der Streit durch Vermittlung der benachbarten Grundherren beigelegt.

Der Zustand des Guts Kreutberg um die Mitte des 18. Jahrhunderts geht aus einer zur Zeit Maria Theresiens zum Zweck einer Steuerrektilifikation vorgenommenen Erfassung hervor. Die Abgaben der Untertanen waren im wesentlichen unverändert geblieben, beim Frondienst verhielten sich die Rasp ebenso wie die meisten anderen Grundherren in Krain. Sie führten zwangsweise eine tägliche Robot ein, ersatzweise eine ziemlich hohe Ablössungssumme. Sie lebten von da an auch nicht mehr ständig in Kreutberg, sondern in Laibach und überließen die Verwaltung des Guts einem Beamten. Der wurde 1792 auch Bezirkskommissar, schon davor wurde er auch mit der Verwaltung der 24 Freisassen in den Benachbarorten betraut.

²⁷ ARS, Gr.a. XV. Krumperk, knjiga 37, Landschaftliche Freysassen so vom Gut Kreutberg 1785–1789 übernommen wurden. – Janko Polec, Svobodniki na Kranjskem, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, XVII, 1936, 1–4, str. 67.

²⁸ Sergij Vilfan, Zemljiška gospostva, Gospodarska in družbena zgodovina Slovenecv, Zgodovina agrarnih panog II, Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Zgodovinski inštitut Milka Kosa, Ljubljana 1980, str. 75–239.